

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Ρόδος, 27 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 2013

ΤΟΜΟΣ Γ΄

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΛΕΣΒΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΙ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ 2017

Ο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΚΑΜΙΡΟΥ. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Ο αρχαιολογικός χώρος της Καμίρου, ο δεύτερος σε επισκεψιμότητα, μετά τη Λίνδο, αρχαιολογικός χώρος της Ρόδου, παρουσίαζε τα τελευταία χρόνια σοβαρά προβλήματα· τα σπουδαιότερα ήταν οι ανεπαρκείς χώροι εξυπηρέτησης κοινού και οι κατακρημνίσεις και ρηγματώσεις των αρχαίων τοίχων και αναστηλώσεων της περιόδου της Ιταλοκρατίας. Επεμβάσεις σωστικού χαρακτήρα και περιορισμένης έκτασης, όπως υποστυλώσεις των περιστυλίων και στηρίξεις τοίχων των αρχαίων οικιών, έγιναν από την Εφορεία κατά τα έτη 1975-77¹ (εικ. 1). Έκτοτε ο χώρος υπέστη μεγάλες φθορές από την έκθεση στις καιρικές συνθήκες και κυρίως από τα όμβρια, με αποτέλεσμα κίνες των περιστυλίων και τοίχοι των οικιών να κατακρημνιστούν και πολλοί άλλοι να κινδυνεύουν με κατάρρευση. Την κατάσταση ήρθε να επιδεινώσει η πυρκαγιά που συνέβη, εντελώς απροσδόκητα, στις 4 Δεκεμβρίου του 2008. Το δυσάρεστο συμβάν στάθηκε αφορμή, όχι μόνο να ληφθούν άμεσα αντιδιαβρωτικά και αντιπλημμυρικά μέτρα προστασίας, αλλά παράλληλα να γίνουν και ουσιαστικές βελτιώσεις στον χώρο, όπως να εγκατασταθούν για πρώτη φορά δίκτυα ηλεκτροδότησης και υδροδότησης, να γίνουν μικροεπισκευές στους χώρους εξυπηρέτησης κοινού και στην είσοδο και να αποκαλυ-

φθούν, λόγω της αποψίλωσης της βλάστησης, νέες αρχαιότητες². Τέλος, η πυρκαγιά έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην ένταξη του έργου στο ΕΣΠΑ με προϋπολογισμό 1.200.000 ευρώ. Οι μελέτες για την ανέγερση νέων χώρων εξυπηρέτησης κοινού ήταν οι πρώτες που υλοποιήθηκαν, ώστε να λειτουργήσουν όσο το δυνατόν συντομότερα· ακολούθησαν οι εργασίες για τη συντήρηση και αποκατάσταση των αρχαιοτήτων. Αυτές ακριβώς οι εργασίες, συγκεκριμένα τα αρμολογήματα και οι ανατάξεις των αρχαίων τοίχων και οι επιστρώσεις στο εσωτερικό των αρχαίων οικιών, μας έφεραν αντιμέτωπους με τα μεγάλα κενά που παρουσιάζει η αρχαιολογική έρευνα της Καμίρου. Σε αυτά θα αναφερθούμε στη συνέχεια, διότι πιστεύουμε ότι ακόμη και η απλή επισήμανσή τους μπορεί να συμβάλλει τόσο στη σωστή υλοποίηση οποιασδήποτε επέμβασης στον χώρο όσο και στην πρόοδο της αρχαιολογική έρευνας.

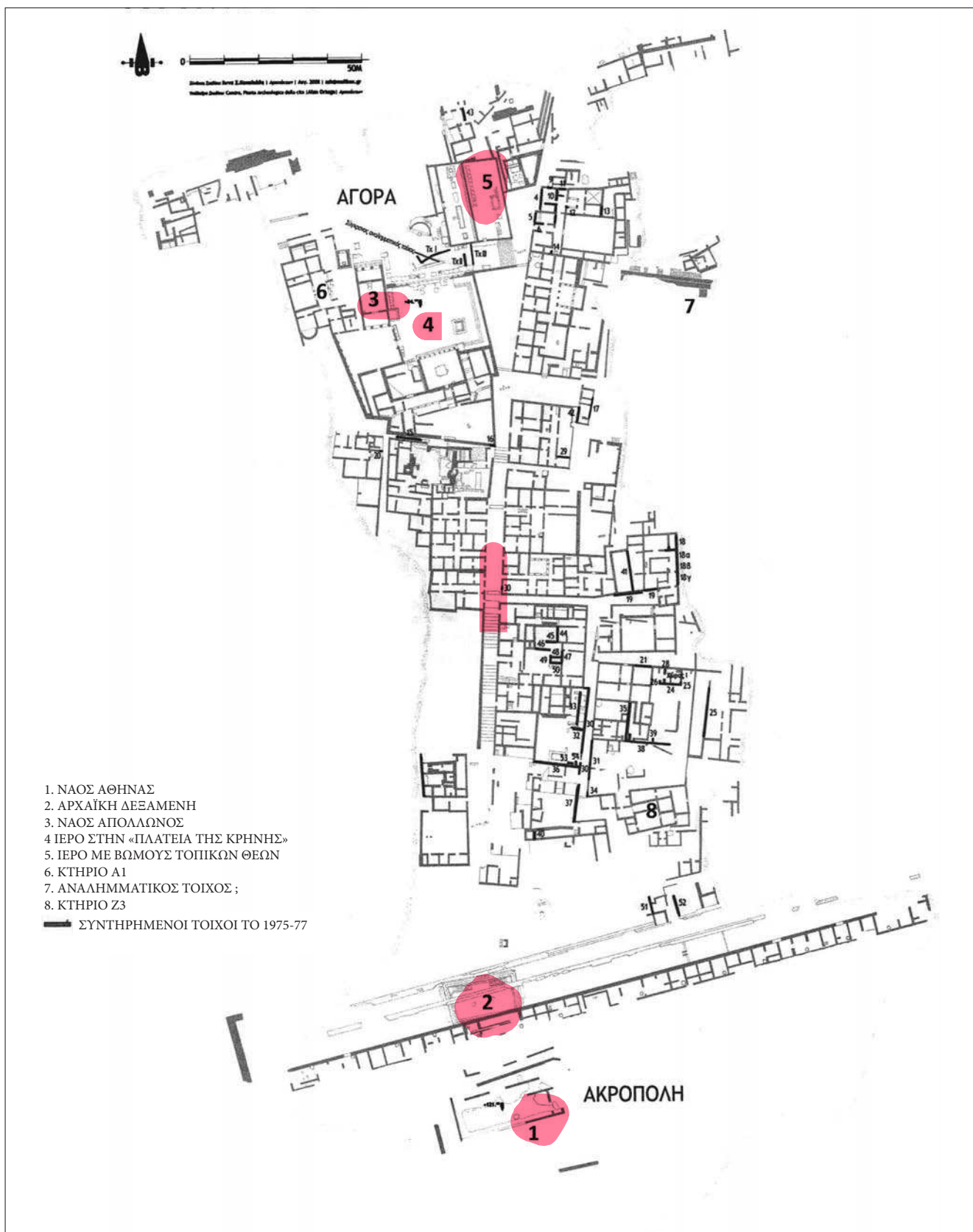
Η θέση της Καμίρου, της μίας από τις τρεις αρχαίες πόλεις που ίδρυσαν οι Δωριείς όταν εγκαταστάθηκαν στο νησί της Ρόδου, ήταν άγνωστη μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Ο L. Ross την τοποθετούσε μάλιστα στην περιοχή της Κυμισάλας³, προφανώς λόγω του μεγάλου πλήθους των ορατών αρχαιοτήτων στην περιοχή αυτή. Ο πρώτος που φέρεται να επεσήμανε σωστά τη θέση

1. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ 1977. Οι τοίχοι που συντηρήθηκαν τη δεκαετία του 1970 εντοπίστηκαν και σημειώθηκαν σε σχέδιο του χώρου, με βάση τα στοιχεία που είχαν καταγραφεί στο ημερολόγιο εργασιών και το φωτογραφικό υλικό στο αρχείο της Εφορείας. Η εργασία έγινε το 2008 στο πλαίσιο σύνταξης μελέτης της παθολογίας των τοίχων των αρχαίων οικιών από την αρχιτέκτονα Άννα Κοκκολιάδη.
2. Η αποκατάσταση των ζημιών έγινε με χρηματοδότηση του Ταμείου Εκτάκτων Αναγκών. Πολύ σημαντική ήταν επίσης η βοήθεια του Δήμου Καμίρου και της Νομαρχίας Δωδεκανήσου και προσωπικά του Δημάρχου Καμίρου Δημήτρη Κρητικού και του Νομάρχη Δωδεκανήσου Πάννη Μαχαίριδη. Για τις εργασίες αποκατάστασης του χώρου και τις αρχαιότητες που αποκαλύ-

φθηκαν βλ. ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009. Οι αρχαιότητες που επισημάνθηκαν, τόσο εντός όσο και εκτός του αρχαιολογικού χώρου, αποτυπώθηκαν από τον τοπογράφο Ιωσήφ Σπάρταλη, βλ. εδώ εικ. 3.

3. Ross 1845, 102-103· Ross 1852, 62-64. Αμφιβολίες για τη θέση είχε και ο Ιταλός αρχαιολόγος G.G. Porro, ο οποίος πραγματοποίησε διερευνητικές τομές στην ακρόπολη το 1913· τοποθετούσε και αυτός την Κάμιρο στην Κυμισάλα, ενώ στην ακρόπολη της Καμίρου πίστευε ότι υπήρχε μόνο το ιερό της Αθηνάς, βλ. PORRO 1915, 286. Στην Κρητηνία, νοτιοδυτικά της Καμίρου, την τοποθετούσε ο GUÉRIN 1856, 239-247, 275-276 και μετάφραση του κειμένου στο ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ 1989, 307-311 και 227-230. Βλ. επίσης ΒΙΛΙΟΤΤΙ - COTTRET 1881, 394-395, 413-418.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Εικ. 1. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου με σημείωση των τοίχων που υποστυλώθηκαν κατά τα έτη 1975-1977 (βλ. και έγchr. Πίν. 9).

της αρχαίας πόλης ήταν ο Ch. Newton, στην επίσκεψή του στο νησί το 1853⁴. Την ταύτιση της πόλης διεκδικεί ωστόσο για τον εαυτό του ο Γάλλος φωτογράφος και ζωγράφος August Salzmann σε γράμμα του προς τον Ch. Newton⁵. Ο ίδιος, μαζί με τον υποπρόξενο της Μ. Βρετανίας στη Ρόδο Alfred Biliotti, θα πραγματοποιήσουν από το 1859 έως το 1868, αλλά και μετέπειτα, τις πρώτες ανασκαφές στα νεκροταφεία και στην ακρόπολη⁶. Οι ανασκαφές στην ακρόπολη διήρκεσαν ένα περίπου χρόνο, από το 1863 έως το 1864, και έγιναν με χρηματοδότηση του Βρετανικού Μουσείου. Αποκαλύφθηκαν ο αποθέτης του αρχαϊκού και κλασικού ιερού της Αθηνάς Καμιράδος, ο ελληνιστικός ναός της Αθηνάς και ο περιβολός του, τοίχοι της ελληνιστικής στοάς, και σύστημα υπόγειων υδρευτικών στοών ελληνιστικών χρόνων.

Οι έρευνες των Salzmann και Biliotti εμπλούτισαν τα Μουσεία του εξωτερικού και ιδιωτικές συλλογές με πλήθος εντυπωσιακών εκθεμάτων⁷. Περιορισμένη ήταν, όμως, η συμβολή τους στην επιστημονική έρευνα, αφού για τις ανασκαφές στην ακρόπολη υπάρχουν μόνο το ημερολόγιο και επιστολές του Biliotti που φυλάσσονται στο Βρετανικό Μουσείο· λίγες, ωστόσο, ουσιαστικές πληροφορίες περιέχουν για τις αρχαιότητες. Σημαντικά στοιχεία δίδουν τα σκαριφήματα στο ημερολόγιο του Biliotti⁸, στα οποία αποτυπώνονται οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κτίσματα, μη ορατά σήμερα, τα οποία, όπως δείχνει η κάτοψή τους, δεν έχουν σχέση με το ιερό· πρόκειται

μάλλον για οικίες της ύστερης αρχαιότητας, που οικοδομήθηκαν στον χώρο του ιερού, όταν αυτό δεν ήταν πλέον σε λειτουργία.

Αλλά και οι έρευνες των Ιταλών δεν είχαν καλύτερη τύχη, σε ό,τι αφορά την αρχαιολογική τους τεκμηρίωση, όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια. Άρχισαν αμέσως μετά την κατάληψη της Δωδεκανήσου, το 1913, και είχαν αρχικά διερευνητικό χαρακτήρα⁹. Ακολούθησαν συστηματικές ανασκαφές από το 1928 έως και το 1943, οι οποίες έφεραν στο φως μεγάλο μέρος της πόλης της Καμίρου, τον σημερινό ουσιαστικά επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο¹⁰.

Η πόλη που αποκάλυψαν οι ιταλικές ανασκαφές εκτεινόταν στο εσωτερικό μιας φυσικής κοιλάδας που βρίσκεται στην κορυφή λόφου. Στο υψηλότερο σημείο της κοιλάδας, σε εκτεταμένο φυσικό πλάτωμα, βρισκόταν η ακρόπολη, όπου από τους γεωμετρικούς/αρχαϊκούς χρόνους υπήρχε το ιερό της Αθηνάς Καμιράδος. Από το ιερό αυτής της εποχής δεν έχουν σωθεί κτηριακά κατάλοιπα, παρά μόνον ο αποθέτης που εντοπίστηκε στις ανασκαφές του 19ου αι. π.Χ. Κάποια ευρήματα του ίδιου αποθέτη βρέθηκαν και στις ιταλικές ανασκαφές, όπως και ένας δεύτερος αποθέτης, ο αποθέτης του λεγόμενου ναού Α, αρχαϊκών χρόνων, που αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση βόρεια του αρχαιολογικού χώρου¹¹. Με το αρχαϊκό ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη συνδέεται επίσης μεγάλη δεξαμενή του 6ου αι. π.Χ. (εικ. 1, αρ. 2)¹², η οποία υδροδοτούσε την πόλη που εκτεινόταν χαμηλότερα. Το ιερό αναδιοργανώθηκε σε ευρεία κλίμακα

4. Από το κείμενο του NEWTON 1865, 236 φαίνεται ότι δεν ταύτισε ακριβώς τη θέση της Καμίρου, αλλά επεσήμανε την αρχαιολογική σημασία της ενρύτερης περιοχής από το ακρωτήριο Άγιος Μηνάς, όπου το λιμάνι της Καμίρου, έως τα Καλαβάρδα, βόρεια της Καμίρου. Βλ. επίσης σχετικά WEBB 1978, 136· CALIÒ 1996, 6.
5. COULIÉ - FILIMONOS-TΣΟΠΟΤΟΥ 2014, 28.
6. Για τις ανασκαφές των Α. Biliotti και Α. Salzmann, βλ. SALZMANN 1861· SALZMANN 1863· BILIOTTI - COTTRET 1881, 394-412· HIGGINS 1954, 21-24, σχέδ. 2,3· WEBB 1978, 136-143· CALIÒ 1996, 60-61, 65-66· COULIÉ - FILIMONOS-TΣΟΠΟΤΟΥ 2014, 24-35.
7. Για τα ευρήματα στο Λούβρο, βλ. COULIÉ - FILIMONOS-TΣΟΠΟΤΟΥ 2014, κυρίως 328-340. Για τα ευρήματα στο Βρετανικό Μουσείο, βλ. WALTERS 1899, 10-13, αρ. 132-136, 138, 140-142, 144-149, 151, 154. 156, 162, 164, 167-169, 172-173, εικ. 7· MARSHALL 1911, XXII-XIV, 85-100, πίν. XI-XII· PRYCE 1928, 156-170, αρ. Β 326-390, εικ. 198-210, πίν. XXXV-XXXVIII· HIGGINS 1954, 25-101, αρ. 1-297, πίν. 1-48· HIGGINS 1959, 9-31· WEBB 1978· SCHOFIELD 1992· BERNARDINI 2006, 11, σημ. 7· Για ευρήματα από την Κάμρο στο Βερολίνο, βλ. FURTWÄNGLER 1886 και στο μουσείο Φλωρεντίας, MONACO 2004· MONACO 2007· PAOLETTI 2007.
8. Για τα σχέδια και ημερολόγια του Biliotti, βλ. SHOFIELD 1992, 173, εικ. 1· HIGGINS 1954, 22, σχέδ. 2 και 3· GATES 1983, 44-58.
9. PORRO 1914· PORRO 1915· PERNIER 1914, 225-230.

10. Για τις ανασκαφές των Ιταλών στην πόλη και στα νεκροταφεία της Καμίρου, βλ. JACOPI 1931· JACOPI 1932-33· INGLIERI 41-45, αρ. 104-117· CALIÒ 1996· DI VITA 1986-87· DI VITA 1990· DI VITA 1996· CANTE 1996α· CANTE 1996β.
11. Για τα ευρήματα από τον αποθέτη στην ακρόπολη, καθώς και από τον αποθέτη του ναού Α, βλ. JACOPI 1932-33, 279-365· KONTHE 1949-1951· TROLLE 1978· SCHOFIELD 1992· BERNARDINI 2001 και BERNARDINI 2006· KOUROU - KARAGEORGHIS *et al.* 2002· KOUROU 2004.
12. JACOPI 1932-33, 229-240· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Οδηγός*, 61· ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΗΣ 1978· Η δεξαμενή στο πλαίσιο του έργου καθαρίστηκε λεπτομερώς, έγινε συντήρηση του υδραυλικού της κονιάματος και αποτυπώθηκε από την αρχιτεκτόνισσα του έργου Νατάσσα Μαργιέ. Με τον καθαρισμό της διαπιστώθηκε ότι στη βόρεια μακρία πλευρά της, κατά μήκος της εσωτερικής ακμής της αύλακας που διατρέχει το χείλος της, υπάρχουν σε πυκνά και τακτά διαστήματα ορθογώνιες εγκοπές· μοιάζουν με δοκοθήκες και ίσως συνδέονται με το σύστημα στέγασης της δεξαμενής. Οι εγκοπές έχουν αποτυπωθεί από τους Ιταλούς (JACOPI 1932, εικ. 11), δεν σχολιάζονται όμως στο κείμενο της περιγραφής. Η συντήρηση της δεξαμενής έγινε από τον συντηρητή της Εφορείας Φώτη Σιδηρόπουλο. κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής του άδειας. Τον αγαπητό συνάδελφο και φίλο ευχαριστούμε θερμά για την προσφορά του.

Εικ. 2. Ακρόπολη Καμίρου. Ο δυτικός τοίχος της στοάς του ιερού της Αθηνάς.

και απέκτησε μνημειακό χαρακτήρα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ίσως μετά το σεισμό του 227 π.Χ.¹³ Σύμφωνα με τις πρόσφατες μελέτες του L. Calio¹⁴, ήταν διατεταγμένο σε τρία διαδοχικά άνθηρα, όπως και το ιερό της Λίνδου· στο μεσαίο εκτεινόταν **μεγάλη στοά**, μήκους 200 μ. και στο ανώτερο υψωνόταν **ο ναός της Αθηνάς** (εικ. 1, αρ. 1), από τον οποίο διατηρούνται λείψανα μόνον της θεμελίωσης. Το σχήμα της στοάς δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί. Η επανεμφάνιση του δυτικού ακραίου τοίχου της μετά την πυρκαγιά του 2008 (εικ. 2 και εικ. 3, T1) υποδεικνύει την αναγκαιότητα μικρής ανασκαφικής έρευνας στο σημείο αυτό, ώστε να προσδιοριστεί το σχήμα της.

Το δεύτερο θρησκευτικό και ταυτόχρονα δημόσιο κέντρο της πόλης βρισκόταν στο χαμηλότερο τμήμα της, στη λεγόμενη «ιερή αγορά» της Καμίρου, όπου υπήρχε **ναός, αφιερωμένος πιθανώς στον Απόλλωνα** (εικ. 1, αρ. 3), και δύο υπαίθρια ιερά¹⁵. Το ένα, γνωστό συμβατικά ως «**πλατεία της κρήνης**» (εικ. 1, αρ. 4), ήταν αφιερωμένο σύμφωνα με μία άποψη σε όλους τους θεούς, όπως φανερώνει η επιγραφή *Θεοῖς πᾶσι* στις πολυάριθμες βάσεις

των αφιερωμάτων που υπήρχαν στο ιερό¹⁶. Πρόσφατα έχει υποστηριχτεί ότι πρόκειται για ιερό της Εστίας και του Διός Τελείου, καθώς στους κίονες που διαχώριζαν τις δυο πλατείες του ιερού είχε αναγραφεί κατάλογος των δαμιουργών, των επώνυμων δηλαδή αρχόντων της Καμίρου, ιερών ταυτόχρονα των δυο παραπάνω θεοτήτων¹⁷. Το δεύτερο ιερό, στο βορειοανατολικό τμήμα του πλατώματος της αγοράς, είχε τη μορφή περιβόλου (εικ. 1, αρ. 5)· ήταν αφιερωμένο σε τοπικούς θεούς και ήρωες, όπως δείχνουν οι επιγραφές στους βωμούς που ήταν τοποθετημένοι σε σειρές στο εσωτερικό του¹⁸.

Ανάμεσα στα δύο θρησκευτικά κέντρα, την ακρόπολη και την αγορά, εκτεινόταν **η ζώνη με τις οικίες**· τη διέσχισε **η κεντρική οδός της πόλης** που οδηγούσε στην ακρόπολη, ενώ κάθετοι προς αυτήν οδοί όριζαν οικοδομικά τετράγωνα άνισων διαστάσεων. Στο εσωτερικό των τετραγώνων, κλιμακωτά διατεταγμένες στις πλαγιές, είχαν οικοδομηθεί οι οικίες. Ορισμένες από αυτές, όπως οι δύο οικίες με τα αναστηλωμένα περιστύλια, έχουν την τυπική κάτοψη μιας ελληνιστικής ή ρωμαϊκής οικίας. **Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των οικιών της Καμίρου** είναι η ύπαρξη περιστυλίου στις τρεις πλευρές της αυλής, όπως επεσήμανε η αρχιτέκτων Matilde Cante σε άρθρο της για τις οικίες της Καμίρου¹⁹.

Οι οικίες συνεχίζονταν έως και τα υψηλότερα σημεία της κοιλάδας, όπως διαπιστώθηκε από τομές που ήρθαν στο φως μετά την αποψίλωση της βλάστησης από την πυρκαγιά (εικ. 3, 4, 5)²⁰. Οι τομές έγιναν προφανώς από τους Ιταλούς ανασκαφείς, με στόχο την επέκταση της έρευνας και στο υπόλοιπο τμήμα της πόλης, κάτι που ίσως εξαιτίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου δεν κατέστη δυνατό. Κοπή εξάλλου των καμένων δέντρων από τις πλαγιές, αποκάλυψε το ανάγλυφο του εδάφους, που μέχρι τότε κάλυπταν δέντρα και πυκνή θαμνώδης βλάστηση. Έγινε έτσι φανερό ότι στη ζώνη με τις οικίες, και ιδιαίτερα στο ΒΑ άκρο της, υπήρχαν ή είχαν διαμορφωθεί με τεχνητή ισοπέδωση της κατωφερικής πλαγιάς διαδοχικά πλατώματα ή άνθηρα. Τα πιο απότομα συγκρατούσαν ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι. Ένας από

13. Για τον σεισμό βλ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ 1989, σημ. 64. Ειδικότερα για τις επιπτώσεις του στην Κάμιρο, βλ. CALIO 1996, 64· CALIO 2003, 53· CALIO 2004, 436· SEGRE - PUGLIESE CARRATELLI 1949-1951, αρ. 110, στ. 19-21, αρ. 161.

14. CALIO 1996· CALIO 2001· CALIO 2003· CALIO 2004. Βλ. επίσης για τη στοά JACOPI 1932-1933, 241-246· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Οδηγός*, 61-63, πίν. 94.

15. Για την αγορά βλ. JACOPI 1932-1933, 254-256, εικ. 41-43· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Οδηγός*, 45-58· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 174-177· LAUTER 1982· CALIO 2011.

16. HEILMEYER 2000.

17. CALIO 2011· Για τον κατάλογο των δαμιουργών βλ. JACOPI 1932-33, 370-384. αρ. 2 a-h· BENEDIKTSSON 1940, 8-35· SEGRE - PUGLIESE CARRATELLI 1949-1951, 145-157, αρ. 3· BADOUD 2015, 91-96, 320-332, αρ. 8.

18. JACOPI 1932-33, 254-256, εικ. 41-43 και 386-388, αρ. 4-13· SEGRE 1934· PUGLIESE CARRATELLI 1949-1951, 250-253, αρ. 130-144.

19. CANTE 1996.

20. ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009, 1010, εικ. 99.

Εικ. 3. Τοπογραφικό σχέδιο της Καμίρου με σημείωση των δοκιμαστικών τομών που πραγματοποιήθηκαν από τους Ιταλούς περιμετρικά του χώρου. Τοπογράφος Ιωσήφ Σπάρταλης.

αυτούς, ήδη ορατός στη ΒΑ άκρο της ζώνης με τις οικίες (εικ. 1, αρ. 7), είχε ταυτιστεί από τον αιμνηστο Γρ. Κωνσταντινόπουλο με το ελληνιστικό τείχος της πόλης, την ύπαρξη του οποίου γνωρίζουμε μόνον από επιγραφικές μαρτυρίες²¹. Οι Ιταλοί, όπως διαπιστώσαμε, είχαν

εντοπίσει σε δοκιμαστική τομή την προς Α. συνέχεια του τοίχου σε αρκετό μήκος (εικ. 3, T8 και εικ. 6). Η ταύτισή του με την ελληνιστική οχύρωση ή με ισχυρό ανάλημμα, είναι ένα τα προβλήματα της αρχαιολογικής έρευνας που περιμένουν τη λύση τους. Σημειώνουμε

21. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Οδηγός*, 59-60, εικ. 92· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 177, εικ. 196. Τόσο ο τοίχος αυτός όσο και άλλος, παρόμοιας τοιχοδομίας, στη βόρεια πλευρά της αγοράς θεωρούνται αναλημματικοί από τους Ιταλούς, βλ. JACOPI 1932-33, 253-254, εικ. 39, 40. Βλ. επίσης ΒΙΛΙΟΤΤΙ - COTTRET 1881, 396, 400, όπου

αναφέρει ότι δεν διαπίστωσε ίχνη οχύρωσης στην ακρόπολη. Την ύπαρξη τείχους μαρτυρεί η επιγραφή SEGRE - PUGLIESE CARRATELLI 1949-1951, 238-241, αρ. 110 και BADOUD 2015, 369-372, αρ. 20, όπου και η υπόλοιπη βιβλιογραφία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με μαρτυρία του Θουκυδίδη (8,4) η πόλη της Καμίρου

Εικ. 4. Τείχοι οικίας σε δοκιμαστική τομή στην πλαγιά ανατολικά του ανεσκαμμένου χώρου (τομή 3 στο σχέδιο της εικ. 3).

Εικ. 5. Λείψανα οικίας σε δοκιμαστική τομή βορειοδυτικά της ακρόπολης (τομή 10, στο σχέδιο της εικ. 3).

Εικ. 6. Τείχος αναλημματικός; στα βορειοανατολικά του αρχαιολογικού χώρου (τομή 8 στο σχέδιο της εικ. 3).

Εικ. 7. Τείχος αναλημματικός; στα βορειοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου (τομή 13 στο σχέδιο της εικ. 3).

μόνο ότι τείχοι παρόμοιας τοιχοδομίας σώζονται και σε άλλα σημεία του χώρου (εικ. 3, T13 και εικ. 7)· όλοι δε βρίσκονται κοντά σε φυσικά πρανή, στοιχείο που μάλλον υποδηλώνει ότι πρόκειται για αναλήμματα.

Οι Ιταλοί, ταυτόχρονα με την ανασκαφική έρευνα, προχώρησαν σε εκτεταμένες αναστηλώσεις, από τις οποίες οι περισσότερο χαρακτηριστικές είναι αυτές των

περιστυλίων δύο οικιών, του ναού του Απόλλωνος και των ιερών της αγοράς, και κυρίως των έξι κίωνων στην ελληνιστική στοά της ακρόπολης (εικ. 8), οι οποίοι έδιναν στον επισκέπτη μία μικρή ιδέα της εικόνας που παρουσίαζε η θεατροειδώς κτισμένη πόλη, με την επιμήκη στοά να την επιστέφει με σκηνογραφικό τρόπο. Οι αναστηλωμένοι κίονες της στοάς κατέπεσαν από καταίγίδα

κατά τους κλασικούς χρόνους ήταν ατείχιστη. Η επιγραφή εξάλλου που προαναφέρθηκε κάνει λόγο για οχύρωση του περιπολίου, όρος ο οποίος στις ροδιακές επιγραφές πιστεύεται ότι

αναφέρεται σε οχυρό, βλ. SEGRE 1933, 385, υποσημ. 1· ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΔΟΥΛΟΥ 1989, 53, σημ. 177, 123, σημ. 594, 595.

το 1962. Αποσυνδέθηκαν και καταγράφηκαν από την αείμνηστη Ηώ Ζερβουδάκη²², ενώ νέα ηλεκτρονική καταγραφή τους έγινε πρόσφατα. Σήμερα φυλάσσονται σε αποθήκη εντός του αρχαιολογικού χώρου.

Τόσο για τις ιταλικές αναστηλώσεις, όσο και για τις ιταλικές ανασκαφές έχουν δημοσιευθεί, υπό τύπον Χρονικών, στο *Clara Rodos VI-VII* μόνο τα αποτελέσματα της έρευνας στην ακρόπολη²³. Αντίθετα, λίγα στοιχεία, και αυτά χάρις στις πρόσφατες μελέτες των Ιταλών αρχαιολόγων, γνωρίζουμε για τα ιερά της αγοράς και για τις οικίες, καθώς όλο το υλικό της τεκμηρίωσης, ευρήματα, ημερολόγια και σχέδια χάθηκαν ή καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου²⁴.

Γι' αυτό, πολύτιμες αποδείχθηκαν οι φωτογραφίες και κυρίως τα σχέδια του χώρου, τα οποία με πρωτοβουλία του αείμνηστου Διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Α. Di Vita, βρέθηκαν το 1985 στην κατοχή της οικογένειας του αρχιτέκτονα Μ. Paolini, υπεύθυνου για την τελευταία φάση των αναστηλώσεων. Αμέσως μετά την εύρεση των σχεδίων, η Ιταλική Σχολή απέστειλε στη Ρόδο τους αρχιτέκτονες Μ. Cante και τον αείμνηστο Α. Ortega, για να ελέγξουν και να συμπληρώσουν τα σχέδια του Paolini σε αντιπαραβολή με τις ορατές αρχαιότητες, με τα παλαιότερα σχέδια του αρχιτέκτονα Μ. Balduci, αλλά και με την αποτύπωση που στο μεταξύ είχε κάνει το 1972 ο σχεδιαστής της Εφορείας Μιχάλης Σάνδαλος²⁵, με μεγάλη ακρίβεια, όπως μας είχαν πληροφορήσει τότε οι δύο Ιταλοί αρχιτέκτονες. Ο ίδιος σχεδίασε επίσης σκαρίφημα αναπαράστασης της πόλης που δημοσιεύτηκε στον οδηγό του Γρ. Κωνσταντινόπουλου, πολύτιμο βοήθημα ακόμη και σήμερα για τη συνολική κατανόηση του χώρου.

Τα σχέδια του Μ. Paolini, συμπληρωμένα από τους Α. Ortega και Μ. Cante, ήταν αποκαλυπτικά για τη μεθοδολογία και το σκεπτικό των ιταλικών αναστηλώσεων και διαμορφώσεων. Παρατηρήσεις για το ίδιο θέμα προέκυψαν και κατά την υλοποίηση του έργου, καθώς παράλληλα με τις επιστρώσεις, έγινε συστηματική αρχαιολογική τεκμηρίωση και περιγραφή των οικιών, προκειμένου να προσδιοριστούν τα όρια τους και να αριθμηθούν, να κατανοηθεί η μορφή και οι οικοδομικές τους φάσεις και να επιχειρηθεί η χρονολόγησή τους, προχωρώντας κατά περίπτωση, και όσο το επέτρεπε ο ρυθμός των εργασιών, σε δοκιμαστικές τομές.

Εικ. 8. Το αναστηλωμένο τμήμα της στοάς του ιερού της Αθηνάς στην ακρόπολη. Αρχείο Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Εικ. 9. Τοίχος στο κτήριο Α1 στο νοτιοδυτικό τμήμα της αγοράς. Απόπειρα διάκρισης των ιταλικών συμπληρώσεων.

Παράλληλα, συμπληρώθηκε η ιταλική αποτύπωση σε όσα κτηριακά λείψανα ήρθαν για πρώτη φορά στο φως. Με αφορμή επίσης τα αρμολογήματα στους τοίχους των οικιών έγινε προσπάθεια να διακριθούν οι ιταλικές συμπληρώσεις στις τοιχοποιίες, πράγμα που αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολο έως και αδύνατο, καθώς η τοιχοδομία των νεώτερων συμπληρώσεων, τόσο ως προς τον τρόπο δόμησης όσο και ως προς το είδος των λίθων, δεν διαφοροποιείτο τις περισσότερες φορές από τα αρχαία τμήματα (εικ. 9). Όπως εξάλλου παρατηρεί και η αρχιτέκτων Μ. Cante σε άρθρο της για τις οικίες της Καμίρου²⁶, οι ιταλικές αναστηλώσεις είχαν τον χαρακτήρα επισκευών και

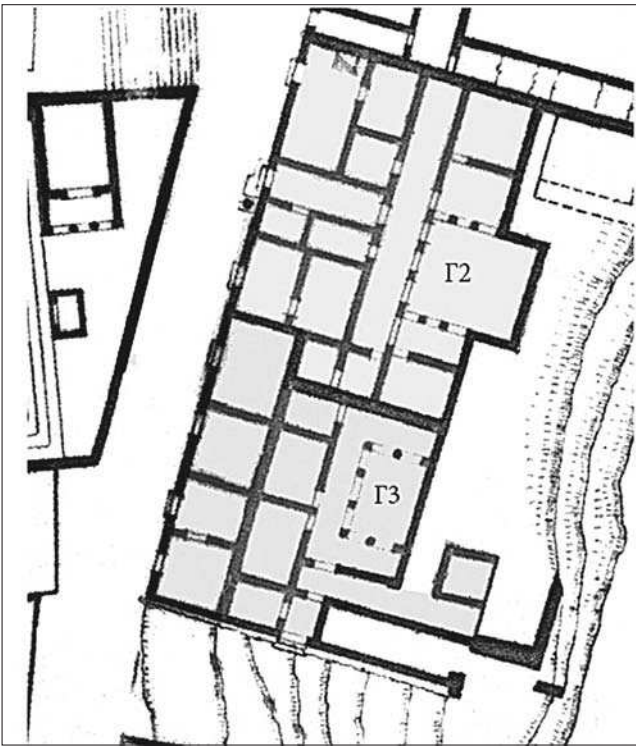
22. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ 1969.

23. JACOPI 1932-1933, 223-251.

24. DI VITA 1996, 68.

25. Βλ. τα σχέδια στο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Οδηγός*, πίν. 27, 28, 29.

26. CANTE 1996β, 74.

Εικ. 10α. Αποκατάσταση κάτοψης οικιών Γ2 και Γ3, στο βορειανατολικό τμήμα της οικιστικής ζώνης. Σχέδιο Μ. Ραολίνι.

Εικ. 10β. Οικίες Γ2, Γ3. Σημειώνεται το άνοιγμα και η κλίμακα που πιθανώς κατασκευάστηκαν κατά τις εργασίες διαμόρφωσης των Ιταλών για την επικοινωνία των δύο οικιών.

αλλοίωσαν τη μορφή των οικιών. Ανοίχτηκαν, όπως γράφει, νέοι δίοδοι, κλείστηκαν θύρες, εξαφανίστηκαν και ανακατασκευάστηκαν τοίχοι και περιστύλια.

Οι παρατηρήσεις αυτές επαληθεύτηκαν κατά την πορεία των εργασιών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της οικίας Γ2, στην οποία η παραβολή της υφιστάμενης κατάστασης με τα σχέδια του Ραολίνι έδειξε ότι η οικία πρέπει να συνδέθηκε με την παρακείμενή της προς νότο με δημιουργία ανοίγματος μετά από καθαίρεση τοίχου. Κατασκευάστηκε δε και ελικοειδής μικρή κλίμακα, καθώς η προς νότο οικία Γ3 βρίσκεται σε ελαφρώς υψηλότερο επίπεδο (εικ. 1, 10α, 10β). Καθαιρέσεις τοίχων έγιναν και στο κτήριο Α1 στον χώρο της αγοράς (εικ. 1, αρ. 6, εικ. 11), ίσως για να δημιουργηθεί μέσω αυτού πρόσβαση προς τον ναό του Απόλλωνος, ο οποίος βρίσκεται ακριβώς ανατολικά του.

Κατά την αποτύπωση επίσης από την αρχιτέκτονα Ν. Μαργιέ των αναστηλωμένων περιστυλίων των οικιών, στο πλαίσιο σύνταξης μελέτης νέας αναστήλωσης, διαπιστώθηκε ότι έχουν χρησιμοποιηθεί στο ίδιο περιστύλιο κιονόκρανα διαφορετικής μορφής (εικ. 12α,

β) και σφόνδυλοι από διαφορετικές κιονοστοιχίες, καθώς δεν υπάρχει απόλυτη ταύτιση στις διαμέτρους των υπερκείμενων στον ίδιο κίονα σφονδύλων. Είναι επίσης άγνωστο εάν τα κιονόκρανα και οι σφόνδυλοι ανήκουν στη συγκεκριμένη οικία ή εάν μεταφέρθηκαν από άλλες οικίες, επειδή απλώς οι διαστάσεις τους εξυπηρετούσαν τη συμπλήρωση και αναστήλωση.

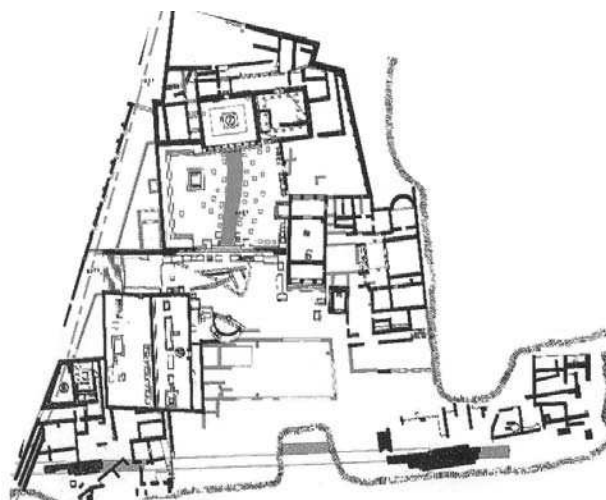
Διαφωτιστικά ήταν επίσης τα ιταλικά σχέδια και σε ό,τι αφορά τις διαμορφώσεις, ιδιαίτερα στον χώρο της αγοράς (εικ. 11), όπου διαπιστώθηκε ότι καταχώθηκαν: κτήριο με μεγάλη αυλή στο βόρειο τμήμα της, μικρός ναός και μικρή πειόσχημη εξέδρα ανατολικά της «πλατείας της κρήνης» και πλακόστρωτη οδός στο κεντρικό άξονα της ίδιας πλατείας. Η οδός, που βρέθηκε περιστοιχισμένη από πολυπληθείς βάσεις αναθημάτων, ανήκει, σύμφωνα με τους Ιταλούς ερευνητές, σε φάση αναδιοργάνωσης του ιερού, μετά από ένα δεύτερο μεγάλο σεισμό, των μέσων του 2ου αι. μ.Χ., επί Αντωνίνου Πίου²⁷. Πιθανολογούμε ότι οι παραπάνω καταχώσεις είχαν στόχο την αποκατάσταση και ανάδειξη της ελληνιστικής φάσης της αγοράς.

27. Αίλιος Αριστείδης, *Ροδιακός* 10, 21. Βλ. και ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ 1989, 402, σημ. 80 όπου και βιβλιογραφία.

Ανάλογο σκεπτικό φαίνεται πως είχαν οι επεμβάσεις και στο κτήριο Α1 (εικ. 1, αρ. 6). Από τις φωτογραφίες και τα σχέδια του ιταλικού αρχείου διαπιστώνεται ότι το κτήριο είχε ενσωματώσει στο περίγραμμά του τον ναό του Απόλλωνος, όπως φαίνεται από τοίχο που κλείνει τα μετακίονια της πρόστασης (εικ. 13), αλλά και από θυραίο άνοιγμα που συνέδεε το δωμάτιο που είχε διαμορφωθεί στη θέση της πρόστασης με το υπόλοιπο κτήριο (εικ. 14). Στην ιταλική αποκατάσταση ο τοίχος που έκλεινε τα μετακίονια καθαιρέθηκε και το θυραίο άνοιγμα κλείστηκε με τοιχοδομία.

Η ιταλική επέμβαση αποκατέστησε και ανέδειξε τον ναό του Απόλλωνος, η έλλειψη ωστόσο του υλικού της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης μας έχει στερήσει τη δυνατότητα να γνωρίσουμε την έκταση του κτηρίου Α1, την ακριβή κάτοψη και τη χρονολόγησή του. Ο L.M. Calio υποστήριξε σε πρόσφατο άρθρο του ότι πρόκειται για εστιατόριον, που συνδεόταν με το παρακείμενο ιερό της Εστίας και του Διός Τελείου²⁸. Κατά την άποψή μας, πρόκειται για οικία μεγάλων διαστάσεων με περιστυλη αυλή, από την οποία διατηρείται η δυτική κιονοστοιχία, εξέδρα στη δυτική πλευρά της αυλής, δωμάτιο με αψίδα στο νοτιοδυτικό άκρο του κτηρίου και μνημειώδη είσοδο, πλαισιωμένη από ημικίονες (εικ. 15)· η είσοδος είναι ορατή δίπλα σε μικρό ελληνιστικό ναΐσκο, δεν είχε ωστόσο μέχρι τώρα συσχετιστεί με τα παρακείμενα κτηριακά λείψανα. Το κτήριο Α1 θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στην ύστερη αρχαιότητα, αφού, όταν οικοδομήθηκε, ο ναός του Απόλλωνος είχε περιέλθει σε αχρηστία. Δοκιμαστική τομή σε ένα από τα δωμάτιά του επιβάλλεται, προκειμένου να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η χρονολόγησή του.

Τα πρώτα αυτά συμπεράσματα καταδεικνύουν την αναγκαιότητα της συστηματικής μελέτης των σωζόμενων οικοδομικών λειψάνων, προκειμένου να καλυφθεί το μεγάλο κενό που άφησε η απώλεια του υλικού τεκμηρίωσης των ιταλικών ανασκαφών. Σκόπιμη θα ήταν εξάλλου μελλοντικά η ανασκαφική έρευνα στις πλαγιές ανατολικά και δυτικά του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, όπου είναι βέβαιο, ύστερα από την αποκάλυψη των τομών των Ιταλών, ότι συνεχιζόταν η αρχαία πόλη, αλλά και στην πεδινή έκταση βόρεια της αγοράς, όπου σε μικρή απόσταση νότια του λεγόμενου ναού Α οι Ιταλοί είχαν επίσης εντοπίσει αρχαιότητες²⁹. Μόνο με τον

Εικ. 11. Κάτοψη της αγοράς. Με γκριζο χρώμα σημειώνονται οι τοίχοι που δεν είναι σήμερα ορατοί· καταχώθηκαν ή αποξηλώθηκαν κατά τις ιταλικές διαμορφώσεις.

Εικ. 12 α, β. Οικία Γ2. Κιονόκρανα διαφορετικής μορφής που χρησιμοποιήθηκαν για την αναστήλωση του περιστυλίου.

Εικ. 13. Η πρόσοψη του ναού του Απόλλωνος στην αγορά. Τα μετακίονια κλείστηκαν με τοιχοδομία, όταν ο ναός καταργήθηκε και πιθανώς ενσωματώθηκε στο κτήριο Α1, αμέσως δυτικά του.

28. CALIO 2011, 349, 351, εικ. 9.

29. ΠΑΤΣΙΑΔΑ 2009, 1011. Ο CALIO 2011, 352-353 πιστεύει ότι αμέσως βόρεια της αγοράς, στο πολύ χαμηλότερο άνδρηο, συνεχιζόταν η αγορά. Σε μικρή απόσταση επίσης βόρεια του ναού Α,

πολύ κοντά στη θάλασσα, στο οικοπέδο ιδιοκτησίας Χατζημάρτη, έχει εντοπιστεί τμήμα της λεγόμενης συνοικίας του λιμένος, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Οδηγός*, 42-43, πίν. 26.

Εικ. 14. Η πρόσταση του ναού του Απόλλωνος. Στον βόρειο τοίχο της διακρίνεται θυραίο άνοιγμα.

Εικ. 15. Η είσοδος του κτηρίου A1 βορειοδυτικά του ναού του Απόλλωνος.

τρόπο αυτό θα μπορέσουμε να δώσουμε απαντήσεις σε μία σειρά από ανοιχτά αρχαιολογικά προβλήματα και ερωτήματα, τα κυριότερα από τα οποία είναι τα εξής:

- Η μορφή των οικιών, οι οικοδομικές φάσεις και η χρονολόγησή τους
- Η επισημάνση των κτηριακών καταλοίπων των παλαιότερων φάσεων της πόλης, κάποια από τα οποία έχουν έρθει ήδη στο φως, όπως συνέβη για παράδειγμα στο κτήριο Z3 (εικ. 1, αρ. 8), στο νοτιοανατολικό άκρο της οικιστικής ζώνης, κατά τις εργασίες στερέωσης τοίχων νεώτερων φάσεων.
- Ο προσδιορισμός της λειτουργίας κάποιων κτηρίων εντός της οικιστικής ζώνης, μεταξύ αυτών και του κτηρίου Z3, τα οποία δεν έχουν την κάτοψη μιας τυπικής οικίας και αναφέρονται αορίστως ως εργαστηριακοί χώροι³⁰.
- Ο προσδιορισμός της έκτασης της πόλης της ύστερης αρχαιότητας, λείψανα της οποίας διατηρούνται

όχι μόνο στον χώρο της αγοράς αλλά και στην ακρόπολη, υποδηλώνοντας τη σημαντική έκταση του οικισμού αυτής της περιόδου, ο οποίος φαίνεται πως είχε καταπατήσει και καταργήσει αρχαία ιερά και δημόσιους χώρους.

- Το πρόβλημα της ύπαρξης ή όχι ελληνιστικής οχύρωσης.
- Η αποκατάσταση τη κάτοψης της ελληνιστικής στοάς της ακρόπολης.

Για το τελευταίο μνημείο, αλλά και για την ακρόπολη της Καμίρου γενικότερα, απαραίτητη θεωρούμε την αποκατάσταση και ανάδειξη του, καθώς έχει υποστεί πολύ μεγάλη φθορά, ειδικά μετά την πυρκαγιά, τόσο από την κίνηση των επισκεπτών όσο και από τα όμβρια και τις καιρικές συνθήκες. Η αποκατάσταση της στοάς θα διασφαλίσει την προστασία του σημαντικού αυτού κτηρίου, που αποτελούσε εμβληματικό στοιχείο στην χωροταξική οργάνωση της αρχαίας πόλης της Καμίρου.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ
 Αρχαιολόγος ΕΦΑ Δωδεκανήσου
 vpatsiada@yahoo.com

30. DI VITA 1990, πίν. 74, όπου με καφέ χρώμα σημειώνονται οι «quartieri degli artigiani».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΕΥΣΤΑΘΙΑΔΗΣ, Ε. 1978. *Ελληνικό μπετόν τριών χιλιετηρίδων*, Αθήνα.
- ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ, Η.Α. 1977. «Κάμιρος», *ΑΔ* 32, Β'1, Χρονικά, 344.
- ΚΟΝΤΗΣ, Ι.Δ. 1949-1951. «Δύο αρχαϊκά επιγραφαί εκ Καμίρου», *ASAtene* XXVII-XXIX (n.s. XI-XIII), 347-349.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΡ. 1969. «Στοά Καμίρου», *ΑΔ* 24, Β'2, Χρονικά, 482-483.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΡ. Φιλήρημος, Ιαλυσός, Κάμιρος, Οδηγός, Αθήνα (χωρίς χρόνο έκδοσης).
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ΓΡ. 1986. *Αρχαία Ρόδος. Επισκόπηση της ιστορίας και τέχνης*, Αθήνα.
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Μ.Δ. 1989. *Ρόδος και νεώτερα κείμενα 1. «Ile de Rhodes» par V. Guérin*, Αθήνα - Πάννινα (μτφρ. του Guérin 1856, β' έκδοση 1880).
- ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Ι.Χ. 1989. *Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι. Ιστορική επισκόπηση - Η Ιαλυσία*, Αθήνα.
- ΠΑΤΣΙΑΔΑ, Β. 2009. «Αρχαιολογικός χώρος Καμίρου», *ΑΔ* 64, Β'2, Χρονικά, 1000-1002, 1010-1012.
- Χάρις χάιρε 2004: *Χάρις χάιρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρις Κάντζια*, τόμ. Β', Αθήνα.
- BADOU, N. 2015. *Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions*, *Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte, Band 63*, München.
- BENEDIKTSSON, J. 1940. *Chronologie de deux listes de prêtres kamiréens*, Copenhagen.
- BERNARDINI, C. 2001. «La stipe votiva di Kamiros alla luce dei taccuini di scavo», *ASAtene* 79, 253-261.
- BERNARDINI, C. 2006. *I bronzi della stipe di Kamiros (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XVIII)*, Atene.
- BILIOTTI, E. - A. COTTRET 1881. *L'île de Rhodes*, Rhodes.
- CALIÒ, L.M. 1996. «Storia degli scavi. La grande stoà», στο: LIVADIOTTI - ROCCO 1996, 60-65.
- CALIÒ, L.M. 2001. «Il santuario di Camiro. Analisi delle strutture e ipotesi di ricostruzione della grande stoà dorica», *Orizzonti* 2, 85-107.
- CALIÒ, L.M. 2003. «La scuola architettonica di Rodi e l'ellenismo italico», στο: L. QUILICI - S. QUILICI GIGLI (επιμ.), *Santuari e luoghi di culto nell'Italia antica*, Roma, 53-74.
- CALIÒ, L.M. 2004. «Το ιεροθυτείον και η λειτουργία της stoà di Camiro», *La Parola del Passato* LIX, 436-459.
- CALIÒ, L.M. 2011. «The Agora of Kamiros. A hypothesis», στο: Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ (επιμ.), *Η αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Κως, 14-17 Απριλίου 2011*, Αθήνα, 343-355.
- CANTE, M. 1996α. «Le piccole Terme», στο: LIVADIOTTI - ROCCO 1996, 71-73, εικ. 161-166.
- CANTE, M. 1996β. «Le abitazioni», στο: LIVADIOTTI - ROCCO 1996, 73-76, εικ. 167-170.
- COULIÉ, A. - M. FILIMONOS-TSOROTOU (επιμ.) 2014. *Rhodes une île grecque aux portes de l'Orient XVe-Ve siècle avant J.-C.*, Musée du Louvre, Paris.
- DI VITA, A. 1986-87. «Atti della Scuola», *ASAtene* LXIV-LXV, 1986-87, 521.
- DI VITA, A. 1990. «Camiro. Un esempio di urbanistica scenografica d'età ellenistica», στο: *Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin 1988*, Mainz am Rhein, 482-483.
- DI VITA, A. 1996. «La topografia della città», στο: LIVADIOTTI - ROCCO 1996, 68-70.
- FURTWÄNGLER, A. 1885. «Erwerbungen der Königl. Museen zu Berlin», *JdI* 1, 133-138.
- GATES, CH. 1983. *From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kameiros during the Mid-Archaic Period ca 625-525 B.C.*, Los Angeles.
- GUÉRIN, V. 1856. *Étude sur l'île de Rhodes*, Paris (β' έκδοση 1880).
- HEILMEYER, W.-D. 2000. «ΘΕΟΙΣ ΠΑΣΙ - Rhodes, Pergamon und Rom», στο: «Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523). Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά, τόμ. Α'», Αθήνα, 83-88.
- HIGGINS, R.A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, I*, London.
- HIGGINS, R.A. 1959. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum, II*, London.
- INGLIERI, R.U. 1936. *Carta archeologica dell'isola di Rodi*, Firenze.
- JACOPI, G. 1931. *Esplorazione archeologica di Camiro I. Scavi nelle necropoli camiresi 1929-1930*, *ClRh* IV, Rodi.
- JACOPI, G. 1932-33. *Esplorazione archeologica di Camiro II*, *ClRh* VI-VII, Rodi.
- KOUROU, N. 2004. «Inscribed imports, visitors and pilgrims at the archaic sanctuaries of Kamiros», στο: *Χάρις χάιρε*, 11-30.
- KOUROU, N. - V. KARAGEORGHIS - Y. MANIATIS - K. POLIKRETI - Y. BASSIAKOS - C. XENOPHONTOS 2002. *Limestone statuettes of Cypriote Type found in the Aegean*, Provenance Studies, Nicosia.
- LAUTER, H. 1982. «Struktur statt Typus. Zu einem hellenistischen Architekturmotiv», *AA* 1982, 703-724.
- LIVADIOTTI, M. - F. ROCCO (επιμ.) 1996. *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*, Catania.
- MARSHALL, F.H. 1911. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman, in the Department of Antiquities British Museum*, London.
- MONACO, M.C. 2004. «Ρόδος 1899-1912: παράνομες ανασκαφές και συμβολή στη μελέτη του υλικού. Στοιχεία αρχείου και κεραμική από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Φλωρεντίας», στο: *Χάρις χάιρε*, 73-80.
- MONACO, M.C. 2007. «Dal Dodecaneso a Firenze: i materiali di Età Arcaica e Classica», στο: M.C. GUIDOTTI - F. LO SCHIAVO - R. PIEROBON BENOIT (επιμ.), *Egeo Cipro Siria e Mesopotamia. Dal collezionismo allo scavo archeologico*, Livorno 2007, 108-131.
- NEWTON, C.T. 1865. *Travels and Discoveries in the Levant*, Vol. I, London.
- PAOLETTI, O. 2007. «Materiale rodio di età geometrica e della

- prima età orientalizzante», στο: M.C. GUIDOTTI - F. LO SCHIAVO - R. PIEROBON BENOIT (επιμ.), *Egeo Cipro Siria e Mesopotamia. Dal collezionismo allo scavo archeologico*, Livorno, 98-107.
- PERNIER, L. 1914. «Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi», *BdA* VIII, 219-242.
- PORRO, G.G. 1914. «Esplorazioni nel territorio di Kamiros (Rodi)», *ASAtene* I, 368-369.
- PORRO, G.G. 1915. «Ricognizione archeologica di Kamiros», *BdA* IX, 283-300.
- PRYCE, F.N. 1928. *Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, Vol. I. Part I*, London.
- ROSS, L. 1845. *Reisen auf den griechischen Inseln des agaischen Meeres* III, Stuttgart - Tubingen.
- ROSS, L. 1852. *Reisen nach Kos, Hallikarnassos, Rhodos und Cypern*, Halle.
- SALZMANN, A. 1861. «Ville homérique. La nécropole, découverte par M. Salzman», *RA* IV(2), 467-472.
- SALZMANN, A. 1863. «Bijoux phéniciens trouvés dans la nécropole de Kamiros», *RA* VIII, 1-6.
- SCHOFIELD, L. 1992. «The Influence of Eastern Religions on the Iconography of Ivory and Bone Objects in the Kamiros Well», στο: J. LESLEY FITTON (επιμ.), *Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period (British Museum Occasional Paper 85)*, 173-184.
- SEGRE, M. 1933. «Κρητικός πόλεμος», *RFil* XI, 365-393.
- SEGRE, M. 1934. «L'agorà degli dei Camirese», *Atheneum*, 144-150.
- SEGRE, M. - PUGLIESE CARRATELLI 1949-1951. «Tituli Camirenses», *ASAtene* XXVII-XXIX, n.s. XI-XIII, 141-318.
- TROLLE, S. 1978. «An Egyptian Head from Camirus», *ActArch* 49, 139-150.
- WALTERS, H.B. 1899. *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman, and Etruscan in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, London.
- WEBB, V. 1978. *Archaic Greek Faience: miniature scent bottles and related objects from East Greece, 650-500 B.C.*, Warminster.

SUMMARY

THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF KAMIROS.
PROBLEMS OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

VASSILIKI PATSIADA

The implementation in the years 2010-2015 of the project "Restoration and Presentation of the archaeological site of Kamiros", as well as the rescue interventions carried out after a fire erupted in the site on December 2008, brought to light the multiple problems that the archaeological research of Kamiros must confront. The main reason for this is the limited documentation preserved not only for the 19th c. excavations of A. Biliotti and A. Salzman, but also for the excavations conducted by the Italians from 1928 until 1943.

Some of the open questions that future research is called to answer are the following: -The limits of the ancient city, extending on the slopes that surround the site, and on the lower terrace north of the agora. This was indicated by trial trenches conducted by the Italians, which were revealed after the fire of December 2008. - The final phase of the town dating in late Antiquity which should be quite extended, judging from photos taken during the Italian excavations. The buildings of this period suspended the function of the sanctuaries in the agora as well as on the acropolis. - The identification of some sturdy walls either as the Hellenistic fortification wall, known by inscriptions, or, most probably, as retaining walls. - The plan of the por-

tico of the Athena sanctuary on the acropolis, which is restored by some scholars as Π-shaped and by others as an oblong rectangular one. The west side wall of the portico came to light again after the fire. - The interpretation of the function of certain buildings, i.e. building Z3, the plan of which differs from the plan of a typical private house. - The restoration of the initial plan of the houses as well as of their successive structural phases and the determination of their date.

Furthermore, problems concerning the methodology of the Italian restoration and presentation works are discernible from the drawings of the architect M. Paolini, found in 1985 in the possession of his family. The drawings and the photos of the Italian excavations made apparent that mainly in the agora entire buildings and structures were buried under the earth, walls were dismantled in order to create passages for the visitors, in an effort to restore and promote the architectural form that the agora had during the Hellenistic period. Similar interventions took place in the houses, while in the two restored peristyles capitals and columns of different forms have been used. Finally, there was a marked difficulty in discerning the Italian additions from the ancient parts in the masonry.

Ρόδος, Κάμιρος. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου με σημείωση των τοίχων που υποστυλώθηκαν κατά τα έτη 1975-1977.